

Demény Péter

ÚJJÁSZÜLETIK
EGY INTÉZMÉNY

Ez a könyv több szempontból is a legjobbkor érkezik. Egyrészt nemrég ünnepeztük a forradalom harmincéves évfordulóját, és a *Kriterion* a szellemi ellenállás egyik legfőbb bástyája volt 1969 és 1989 között – egy *valódi*, nem csupán képzelt vagy utólag azzá stilizált ellenállásé. Másrészt elérkezett Trianon százéves évfordulója, és ez mindenképpen visszatekintésre, elemző összegzésre ad alkalmat és lehetőséget: mit csinált a romániai magyarság, hogyan élte meg ezt az évszázadot, és annak bizonyos szempontból legreménytelenebb korszakát? Harmadrészt, bár „minden” nem került még elő, nem derült még ki, és esetleg nem is fog, annyi információt mégiscsak sikerült összegyűjteni, hogy az ember már, akármilyen fiatal, ne hanykolódjék fejvesztetten egy letűnt és számára ismeretlen korban.

Bartha Katalin Ágnes fiatalsága éppúgy nem kérdéses, ahogy tájékozottsága sem. A kötet szereplőivel készült interjúk gyakran visszatérő fordulata, hogy az alany megkérdezi tőle, vajon tudja-e ezt vagy azt, hallott-e X-ről vagy Y-ról, és a szerző minden esetben tudja és hallott. Hogy ki az a Suzana Gâdea, az nem tartozik hozzá az általános műveltséghez – annak azonban, aki a könyv témájában kutat, feltétlenül tudnia kell.

Bartha azonban nemcsak ezt tudja, hanem tisztában van a tudományos illemszabályokkal is. Gabriel Andreescu mondja valahol, hogy az 1989 előtti időszakot csak egy speciális módszertan birtokában lehet vizsgálni, enélkül ugyanis csupán téves meglátásokhoz és elhamarkodott ítéletekhez juthatunk. Azt hihetnénk, hogy egy interjúgyűjtemény esetében nem fenyeget ez a veszély, csak hogy láttuk már, hogyan teszi tönkre még saját indokolt

Bartha Katalin Ágnes: *Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben (1969–1989). Beszélgetés a Kriterion munkatársaival*. Polis Könyvkiadó – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kolozsvár–Budapest, 2020.

észrevételeit is egy támadó típusú kérdező. Ennek a kötetnek a beszélgetéseit nem a tamáskodó riporter teszi drámaivá.

Hiszen nem is riporter az, aki kérdez, sem pedig egy olyan valaki, aki megfellebbezhetetlen morális kategóriákban gondolkodik. Hanem egy tudós, aki, mint a hivatkozásokból kiderül, nemcsak a korszakról tud sokat, hanem például az oral history műfajáról is. „Nem kétséges, hogy az oral history a fókusz megváltoztatását hozza, s immár nem Domokos Géza vagy az elérhető írott dokumentumok létrehozói pozíciójából láthatunk rá a Kriterionra s annak vezetési, működési stratégiáira, hanem az intézményben működők látószögéből, amelyek számos ponton árnyalják, ha úgy tetszik, demokratizálják az eddig kialakult képet” (9.) – olvashatjuk, és bár a passzus nem erről szól, eszünkbe juthat azok figyelmeztetése, akik nemcsak legyinteni hajlandók: az iratok nem bizonyítanak és főleg nem árulnak el *mindent*, hiszen beszélgetések is lehettek informatívan kényszerítő erejűek. Ezzel együtt azt is el kell gondolnunk, ami nem pusztán diktatúrákra érvényes: a levéltárakhoz hasonlóan fontosak a „beszédterek”, az emberek személyes emlékei.

És azt is beláthatjuk újra, hogy mennyire más néhány ember halmaza, mint egy intézmény. Vannak beszélgetések, amelyek elég szűk szellemi horizontról árulkodnak (nem a kérdező hibájából), a Kriterion mégis kétségtelesenül a kor egyik legszínvonalasabb műhelye volt, amely egyszerre állt ellen a diktatúra homogenizációs kísérleteinek és tanította meg olvasni a romániai magyarságot, ahogy Kacsó Judit fogalmaz (130.). Ám az is felkavaróan nagyszerű volt a Kriterion esetében, hogy korántsem csak magyar könyveket adott ki, hanem német, szerb, szlovák, román és más köteteket is. „A Kriterion egyedi intézmény volt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy egy miniatűr Európai Unió sok kultúrával” – állítja Elena Diatcu (Schmidt Helén – 210.), aki a kiadó dokumentációs osztályán dolgozott, és a kijelentés bizvást megállja a helyét. Az egyes emberek tehát, mint minden jó intézményben, valami tőlük különböző egységgé álltak össze, és úgy működtek. A Kriterion nem azok pusztá összege volt, akik ebben a kötetben szerepelnek, vagy akik már nem szerepelhetnek, mert meghaltak, vagy mert nem sikerült átnézniük a velük készült interjút (Molnár Gusztáv esetében, l. a 4-es lábjegyzetet a 6. oldalon).

Ez az intézmény az origóban egyetlen embert jelentett: Domokos Gézát. Róla a legtöbb ember amúgy is jó emléket őriz, ám a kollégák kivétel nélkül szenvedélyes, diplomatikus, szolidáris vezetőként emlékeznek rá.

Jó kifejezés ebben az összefüggésben mindaz, ami az „elmondva, elmondás” szóbokorhoz tartozik: „H. Szabó Gyula elmondása” (15.), „H. Szabó Gyula és Diatcu Elena [Schmidt Helén] cenzúrával kapcsolatos élményei és elmondásai” (34.)” stb. – az ilyenek erősítik azt az érzést, amelyre fentebb már utaltam: ez a nemzedék minden könyvkultúrája dacára olykor jobban bízott az oralitásban – az kevésbé volt ellene fordítható.

Számtalan anekdota illusztrálja a diktatúra perverzióját, de talán a Szilágyi N. Sándoréi a legbeszédesebbek. Például amikor a rá jellemző akribiával és bájos humorral kifejti, miért nem volt gonosz Pezderka elvtárs, a cenzor (197-198.). Ma már a „cenzor” fogalom köré az „aljasság, kiszolgálás, felügyelet” nem túl rokonszenves címkéi tapadnak, és felülről vagy kívülről nézve valóban ilyen a cenzor – az Értelmező szótárban. Mert a valóságban akadt ilyen is, meg olyan is, mint ahogy besúgó is sokféle akadt. Hogy Gabriel Gafița, a Kriterion egyik munkatársa az volt-e, vagy sem, nehéz megmondani, Panait Róza egykori titkárnő például felmenti (158-159.). De nincs beszélő, akinek a szavaiból ne a nosztalgia csendülne ki így vagy úgy: a ceausizmus elválaszthatatlanul összefonódott a válaszolók életének egyik legszebb korszakával, és Domokost sem ítéli el egyikük sem azért, amit tett, holott vannak „túlfeszült lényeglátók” (Bibó), akik szigorúan viszonyulnak az életéhez.

Ha abból a szempontból lapozgatjuk ezt a könyvet, hogy mi lehet az előképe, alighanem Bányai Éva *Sikertörténet kudarcokkal. Bukaresti életutak* című köteténél állnánk meg (Komp-Press-Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2006). Abban azonban, mint a címe is jelzi, csak a *bukaresti* sorsok szerepelnek. A Kriterionnak ellenben volt egy kolozsvári fiókja is, s a munkatársai Mező Piroskától Dávid Gyuláig, Bálint Lajostól Egyed Péterig szintén árnyalják a képet. Egyed Péter mondja ki: „Fontos tényező a kolozsvári fiókszerkesztőség élete és a munkája, a bukarestiéhez képest a provincia távolsága a központtól. Itt azért jóval nyugodtabb, békésebb a légkör, mert a központiak meg is óvnak bennünket attól, hogy feleslegesen minden hír meg hergelődés ide jöjjön. Ez biztos, hogy így volt.” (363.) Az itteni fiók lelke, Dávid Gyula, Domokos Géza nemzedéktársa és barátja, iszonyatos munkabírással és tévedhetetlen ízléssel rendelkezett. De hát éppen ez a nagyszerű a Kriterion-mitológiában: a legendák igazak.

Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy a diktatúra mindenkit megtartott valamilyen munkahelyen, a kisebbségi sors pedig sok színvonaltalanságot eltűrt azzal az ürüggyel, hogy „mindenkire szükségünk van”. A mai napig hosszú listát őrzök azokról, akiket sem a tehetségük, sem az értelmi

színvonaluk nem érdemesített semmire – de magyarok voltak. Nos, a Kriterionnak egyik mentsége sincs szüksége: nem pusztán azért létezett, mert a diktatúra működtette, és munkatársait nem a magyarságuk alapján toborozták. Egyforma tehetségek nincsenek, ám az intézmény éppen azért dolgozott fényesen, mert mindenki megtalálta benne a helyét.

Bartha Katalin Ágnes ennek az intézménynek a történetét dolgozta fel ebben a könyvben. Olykor óhatatlanul ismétlődő kérdéseket kellett feltennie, hogy megállapítsa az egyes személyekre jellemző időhatárt. Mivel a kutatás rövid idő alatt és korlátozott támogatással jött létre (2014 áprilisa és novembere között), az interjúalanyok egyike-másika pedig már nem is Romániában él, többen levélben válaszoltak a kérdésekre, és ez érződik a szövegükön. Az „elmondások” jó része színes, zamatos, szellemes, a „megírások” jóval fantáziátlanabbak. A könyvből mégis kialakul, újjászületik az egyik legjobb romániai és a legjobb itteni magyar kiadó élete, története, küzdelme a rendszerrel. A vodkák, a találkozók, a beszélgetések, a szerkesztések, a cenzorok, a szekusok, a besúgók, a szerzők és a szerkesztők mintha ismét a bukaresti, illetve kolozsvári szerkesztőségekbe költöztek volna, és ez ennek a nagyon alapos munkának köszönhető.